

Bókay Antal

MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOM FOLYAMATSZERŰSÉGÉNEK HERMENEUTIKAI ALAPJAIRÓL

(Az irodalomtörténet mint interpretációs jelenség)

Sem a művészetben, sem a filozófiában
nincs kumulatív fejlődés.

Valami más a lényeg mindkettőben:
résztevéővé kell válni

H. G. Gadamer

1) AZ IRODALOMTÖRTÉNET POZÍCIÓJA

Egy diszciplína válsága – elmélet-történeti helyzetkép

„Lehetséges-e irodalomtörténetet írni, vagyis olyan művet, mely irodalmi is, történeti is?” Wellek és Warren híres könyvének (1942, 383.) irodalomtörténeti fejezete kezdődik ezzel a kérdéssel. Válaszuk pesszimista: vannak történeti munkák, de ezek többnyire nem az irodalom történetét ragadják meg, és vannak irodalomról, művészetéről szóló könyvek, amik azonban nem igazán történetiek.

Több mint két évtizeddel később Hans Robert Jauss felforgató tanulmányában (*Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* címmel) az egész hagyományos irodalomtörténeti diszciplína értelmét kérdőjelezte meg és egy olyan új irányt jelölt ki, mely a recepció fogalmán keresztül teljesen átalakíthatná az irodalomtörténetet (Jauss, 1970.). Úgy tűnik azonban, hogy a programadó cikk nyomán nem történt meg az irodalomtörténet átalakulása, sőt az irodalomtörténet új változatához szükséges elméleti és módszertani apparátus kialakítása sem.

A közelmúlt irodalomtudománya folyóiratok, tanulmánykötetek sorával folytatta a megoldás nélküli elégedetlenség hangját¹. W. R. Reed kétségbe vonja „irodalomtörténetek írásának lehetőségét” (1985. 671.), F. W. Galan a modern kritika tudományának „negatív történetét” sejtí a sorra kudarcba fulladó irodalomtörténetek mögött (Galan, 1984. 3.), P. Bürger pedig egyenesen felteszi a kérdést: „Vajon van-e bármilyen bizonyítékunk arra, hogy szükség van az irodalomtörténetek által kialakított tudományos diskurzus-típusra?” (1985. 199.). Nem voltak eredményesebbek a modern kor sikertudományainak történeti próbálkozásai, az irodalom társadalomtörténete (C–M. Ort, 1985.) és a pszichotörténet sem.

Két lehetőséget vethetünk fel: vagy az irodalom természete történetietlen, vagy nincs meg a megfelelő módszerünk a történeti minőség teljes kibontására.

Elvileg elképzelhető, hogy az irodalom természete szerint nem történeti, és ezért csak más, történeti folyamat függelékeként vonható be a történeti tárgyalás körébe. Ez azonban aligha valószínű. Spontán olvasói tapasztalatunk alapján ugyanis állandóan feltételezzük, használjuk az irodalom folytonosságának képzetét. Olvasmányainkat összekapcsolódónak érezzük, irodalmi élményeinket folytatni szeretjük, és meg vagyunk győződve arról, hogy kultúránknak van valamilyen koherens és egyben lényegét érintő sorozatszerű összefüggése is. Az irodalomtörténet kapcsán felmerült minden kétely ellenére az is valószínű, hogy a nyelvi műalkotások halmazának van olyan lineáris logikája is, mely az emberi társadalom történetével látszik párhuzamosnak. Ez a sorrend valamilyen belső kohézióval bír, nemcsak azért sorrend, mert elemei a történeti idő háttérben egymás után keletkeztek, hanem mert egymásutánosságuk sajátos belső minőséget is hordoz. E meggyőződés persze nem egyszerűsíti dolgunk, hisz tudjuk, hogy a történeti keletkezésű műalkotás paradox módon „történetietlenül” is létezik: az új mű nem érvényteleníti a régit, hanem mintegy mellé lép, és a művek sora egyszerre történeti és egyidejű.

Kevésbé pesszimista végkövetkeztetés a másik lehetőség: ha azt tartjuk, hogy egyelőre nincs meg a történeti folyamattal természete szerint rendelkező irodalmi folytonosság fogalmi megragadásának adekvát eszköze. Eszerint problémánk tudományelméleti és feladatunk abban áll, hogy megfelelő elméleti, metaelméleti modellel az

1 Munkámhoz az említett írásokon kívül elsősorban R. Barthes, 1960; L. Goldmann, 1964; írásait, W. Benjamin *Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft* című esszéjét, Cohen (ed.), 1974; illetve a NEW LITERARY HISTORY és a POETICS című folyóiratok 1985-ös irodalomtörténet-elméletéről szóló különszámaikat használtam.

irodalmárokat a helyes történeti leírás útjára térítsük. Sajnos a feladat nem ilyen egyszerű. Egyrészt általánosan gyakorolt tudományos paradigmák nem szoktak megszűnni, ha okos tudományelméleti szakemberek egy új paradigmát ajánlanak fel helyettük. Másrészt a klasszikus irodalomtörténeti paradigma, amit Madame de Stael, Gervinus, Brunetier, Taine vagy éppen Toldy, Horváth János, Szerb Antal, Pintér Jenő és még sokan mások fémjeleznek, rendkívül sikeres diszciplína, a vezető humán tudomány volt a maga korában. Hogyan lehet, hogy akkor kiválóan ellátta a feladatát, most meg – akár ugyanazokról a művekről szólva – érdektelen, válságban van?

Választ kell tehát adni arra a kérdésre, hogy „mi változott?” az irodalom és irodalomvizsgálat viszonyában, mi az, ami a jelen anakronisztikus helyzetének forrása. A válasz irányának tisztázása érdekében néhány egyszerű elhatárolást kell tennünk.

Az irodalmi folyamat típusai

Az irodalomtörténet meghatározásához tudnunk kellene, hogy egy ilyen diszciplína képviselője miként definiálja az **irodalom** fogalmát. Az irodalom – jól tudjuk – komplex jelenség, vagyis egyszerre tartalmaz relatíve stabil elemeket (**irodalmi szövegeket**), sokkal kevésbé stabil, személyes (szerzői és olvasói) megértési aktusokon keresztül realizálódó **irodalmi műveket** és **intézményeket**, sőt bizonyos **intézményesült** gyakorlatokat is. Tovább bonyolítja az irodalmi folyamat pontos elhatárolásának feladatát az, hogy a történelmi cselekedettel, a gazdaságtörténeti viszonyokkal ellentétben nemcsak az irodalomról való történeti gondolkodás, hanem maga az irodalom jelensége is történelmi korban keletkezett. Relatíve pontos és részletes régészeti, antropológiai és néprajzi ismereteink vannak abból a korból, amikor irodalom még nem volt, majd abból is, amikor létrejött, és sok olyan eseményről is tudunk, amelyek nem az irodalom jelenségei voltak, fennállását mégis lényegesen befolyásolták. Az irodalom tehát **nem „volt (van)”**, hanem **„lett (vállik) valamivé”**, nemcsak elemeinek sora, hanem egy bizonyos kialakulás, kiteljesedés is. Ebben a folyamatban kétségtelenül az irodalom fokozódó autonómiáját, sajátosságának egyre világosabb és elkülönültebb kialakulását lehet felfedezni.

Ezért az irodalom történetéről – ugyanúgy mint minden más ember teremtette szféra történetéről – legalább kétféleképp lehet beszélni, azaz az irodalmi folyamat leírásakor két típust különíthetünk el. Egyrészt **magának a jelenségnek a történetéről** lehet beszélni, le lehet írni azt a folyamatot, ahogy előzményeiből egy emberi szükséglet

ezt életre hívta, és a szükséglet változása folyamatosan alakította. Másrészt beszélhetünk a már megformálódott irodalmi szféra elemeinek, jellemzőinek összefüggéseiről, egymáshoz kapcsolódásáról is.

A két folyamat lényegesen eltérő természetű, és fogalmi megragadásuk is eltérő diszciplína keretében történik. A „jelenség története” művészetfilozófiai és kultúrtörténeti probléma, ilyenkor magának az irodalmiságnak minőségeivel foglalkozunk, az irodalom átfogó minőségeinek a megformálódása, átalakulása a történet. Ezzel szemben az „elemek (művek, alkotók) sorát” szokás kifejezetten irodalomtörténetnek nevezni. Ez a vizsgálódás az irodalmiságon belül folyik, és a jelenséget létrehozó egyes elemek egymásutánját próbálja megragadni. Az irodalom jelenségét leíró történeti vizsgálódást **makro-történet**-nek, az elemek sorával foglalkozót pedig **mikro-történet**-nek nevezem. Kétségtelen, hogy egymás után létrehozott irodalmi művek nélkül nem lenne irodalmiság, de mai irodalomszemléletünket kikerülhetetlenül meghatározzák az irodalmiságról vallott képzeink. Feltételezem, hogy az eltérő makro-történeti pozíció eltérő mikrotörténeti modelleket követel meg, az irodalom egy bizonyos létformája meghatározott, neki megfelelő folyamatkonceptiót kíván.

A klasszikus irodalomtörténet folyamat fogalma

A hagyományos értelemben vett irodalomtörténet alapvetően mikrotörténeti elmélet és interpretációs gyakorlat még akkor is, ha metaelméleti pozícióját létrehozói még nem láthatták be. Bár művek ősidők óta egymásután keletkeztek, az irodalomtörténeti szemlélet (vagyis nemcsak a tudomány, hanem az ilyen „pre-tudományos” gondolkodás is) nagyon késői jelenség. Igazán csak a XVII–XVIII. századtól kezdve beszélhetünk róla (Wellek, 1941.), igazi kiteljesedése pedig a történetiség századára, a XIX. századra tehető. Ez az irodalomtörténeti szemlélet – a XIX. század történettudományához hasonlóan – nem esztétikai vagy filozófiai igényből jött létre, hanem az irodalmi művek megértésével kapcsolatos problémákból született. A történetiség általános élménye és ennek világgépi, tudományos következményei kényszerítették ki az irodalom történeti diszciplínáját. A XVIII. század második felének társadalmi változásai, felgyorsult és gyökeres változást hozó történelmi eseményei, az ember történelmi

szerepének felismerése, az alternatív világképek (görög, római, keleti) megismerése, a nyomtatott könyv² problémává és lehetőségévé tette a történelmi világszemléletet.

E folyamat részletes elemzése nélkül csak azt a hipotézist szeretném felvetni, hogy a klasszikus irodalomtörténet lényegében ma is működő, de ma válságban lévő diszciplínája ennek a korszaknak, még pontosabban **egy interpretációs, megértési válság megoldásának terméke**, azé a koré, amikor az értékrendek és világképek történetileg elkülönült típusai (a művek heterogenitása) a befogadók jelenében, egyidejűségben és hasonlóságban (a recepció homogén felkészültségének közegében), a szóbeliség aurájától függetlenül jelentkeztek, kérdéssé tették a korábbi magától-értetődőséget. Ez a kulturális értékekre önismeretet építő társadalmi osztályt, a polgárságot rákényszerítette egy szisztematikus interpretációs rendszer kidolgozására és az irodalom ennek alapján történő tanítására. Röviden: **Az irodalomtörténet az irodalom társadalmi létezése meghatározott történelmi szakaszának sajátos ismeretelméleti stratégiája az irodalom megértésében felmerült problémák kezelésére.**

Feltételezhető továbbá, hogy ha ez az egykor oly hatékony stratégia ma csődöt mondani látszik, akkor a háttérben új megértési problémák rejlenek. Új ismeretelméleti stratégiánk kialakításához ezekről kellene többet tudni. Minden megértési probléma nemcsak kínzó feladat, zavar, hiány, hanem egyben kiteljesedés, az emberi valamilyen irányú kikerekítése, kibővítése is, olyan, amit a fogalmi leképezést végző adott humán tudomány tesz átláthatóvá. A XIX. század irodalomtörténete segítségével például fogalmilag (azaz átadható, tanítható, megosztható módon) tudtuk megragadni a történelmi értékrendek már öntudatlanul korábban megélt értelemadó hatalmát. Segítségével kézbe foghatóvá lett az, ami előtte csak élmény, kényszerítő titok volt, nyomában összeállt a szétesettnek érzett világ. Mostani feladatunk ezért az, hogy megfigyeljük a megoldásként átélt, megnyugtatónak érzett megértési akciók jellegét és a bennük megmutatkozó folyamatszerűséget. Megnyugtatónak, fontosnak érzett megértési események pedig nemcsak saját életünkben, olvasmányainkban találhatóak meg, hanem az irodalomtudomány kialakított egy egészen új, rendszeres, fogalmiságra törekvő megértési módot is: a műelemzést. Valószínűnek látszik tehát, hogy ki kell terjeszteni az irodalmi folyamatról kialakult fogalmainkat, és fel kell tárunk élményeink, érzésünk alapján felsejlő új folyamatok történelmi természetét. **Az irodalom történetisége nem eltűnt, hanem éppen ellenkezőleg, kibővült.**

2 vö. erről a folyamatról olyan eltérő szerzők véleményét, mint Lukács, 1947. 5–66. és R. Barthes, 1960.

További elméleti kibontás helyett azonban vizsgálódásunk konkrét kereteit kell rögzítenünk. Hogyan tudnánk tehát az új megértésnek adekvát elméleti rendszert vagyis egy átfogóbb történeti magyarázó folyamatot megragadni?

Metatörténet és a metaelmélet

A mikrotörténeti folyamat lehetőségeire két meta-szintű vizsgálódás világíthat rá. Az egyik **metaelméleti**, a másik **metatörténeti**.

A metaelméleti analízis egy meghatározott, belsőleg koherens elméleti pozíció axiómáira kérdez rá, azon elvekre, amelyeken a kérdéses elmélet vagy az elmélet adott állapota alapul. A metatörténeti vizsgálat viszont azt elemzi, hogy milyen változások történtek a diszciplína vagy az irodalmi közeg működésében, és ezek miként kényszerítettek vagy kényszerítettek ki változást az irodalom kezelésének spontán vagy intézményesült stratégiáiban. Dolgozatomban elsősorban a metaelméleti szempontot használom, a megértés és történeti szemlélet kapcsolatának előfeltételei alapján egy majdan kialakuló új irodalomtörténet néhány lehetséges fogalmára szeretnék rámutatni.

A metatörténeti irány azonban hasonlóképp nagyon fontos lenne, de e téren a kutatások igazából csak a közelmúltban indultak el. Most csak két metatörténeti megközelítést említenék. Az egyik az **irodalom mint jelenség** tényleges sorsát, az irodalom keletkezésének és kialakulásának empirikus tényeit veszi sorra. Az orális tradíció első maradványaitól és néprajzi, antropológiai leírásaitól indít, bemutatja az írás megjelenésének hatását, végül a könyvnyomtatás jelentőségét az irodalom autonóm közegének létrehozásában. Ilyen típusú, ma is rendkívül színvonalas történeti munkát készített Thienemann Tivadar 1928-ban. Thienemann (1931) az irodalmi folyamat teljességét vizsgáló szempontrendszert alkalmaz. Az irodalom három fejlődési fázisát különíti el, a pre-irodalmi szóbeliség korát, a kéziratos időszakot és a nyomtatott könyv világát. Mindhármát a szöveg, a szerző és a befogadó rendszerében definiálja. Így olyan fejlődési folyamatot rajzol meg, amely még a mai recepcióesztétikai és hermeneutikai szempontból is átgondoltnak tűnik. Az irodalom történetének ilyen felfogása az irodalmat mint önfejlődő rendszert feltételezi, melynek folytonossága egy sajátos életfunkcióból és azon külső feltételekből áll, amelyek ezt az életfunkciót kifejlődni engedik. Az egyes irodalmi mű belső tartalma, formája – azon túl, hogy milyen típusú irodalmisággal rendelkezik – kívül esik érdeklődési körén.

Thienemann könyvében nagyon érdekes vonás, hogy egyszerre tartalmazza az irodalomtörténeti problémának két további vizsgálati irányát, a hermeneutikait és az empirikus szociológiáit. Számos fogalom olyan elemzését adja, amely az adott jelenség megértési folyamatban történő racionális rekonstrukcióját célozza (pl. a mecénás vagy az epigráfia egyértelműen hermeneutikai elemzése), másutt viszont empirikusan is bizonyítható társadalmi funkció mentén építi fel a történeti sort (a szóbeliség szociológiai következményei, a nyomtatás, a könyvtár szerepe).

A másik makrotörténeti vizsgálat M. Foucault diszkurzus-fogalma alapján (Foucault, 1966., 1969a.) képzelhető el. Míg a Thienemann által követett módszer az irodalom társadalmi létezésének a konkrét tartalmait (eszközöket, intézményeket, az irodalom létezésének, működésének változó rendszereit) vizsgálta, Foucault életműve alapján elképzelhető az irodalmiságot megalapozó átfogó szubjektív struktúrák kidolgozása, azaz az irodalmi létezés formai hátterének meghatározása. Egy ilyen „genealógikus irodalmi historiográfia” az irodalmat történetileg meghatározott diszkurzusként, egy átfogó kifejezésformaként, meghatározott beszédmódként elemzi, tisztázza születésének és létezésének formális és tartalmi feltételeit, azt a (hatalmi) struktúrát, melynek eredményeként a kifejezés mód megteremtődött, majd a különböző korszakokban átalakult. Minden diszkurzus-változat történelmi eredmény, mely a létezés csendjével, a preverbális „morájával” szemben valami artikuláltat állít. A diszkurzus igaz magja természetesen nem az, amit adott pillanatban éppen kimond, hanem a kimondás stílusa, módja, mely az egyes diszkurzus-eseményekben egyszerre jelenik meg és rejtőzik el. Minden diszkurzus mögött vágy és hatalom rejtőzik, szabályozza, hogy mit lehet mondani és mit nem. Foucault gondolatrendszerének alkalmazása az irodalomra a jövő feladata, az irodalomtörténetek ilyen értelmezése még meglehetősen absztrakt és nem igazán világos, hogy milyen gyakorlati haszonnal jár (Müller – Wegmann, 1985.). Nagyon tanulságos részeredmény viszont az egyik jellemző irodalomtörténeti elem, a *szerező* analízise, és e pozíció történeti változásának kimutatása (Foucault, 1969b).

Egy új irodalomtörténet kiinduló pontjai

A metatörténeti vizsgálat értékes információt adhat arról, hogy mi az az átfogó probléma, amely a klasszikus irodalomtörténetet ilyen rövid idő alatt önellentmondásokba, érdektelenségbe vezette. Tudnunk kell azonban azt is, hogy a mai irodalomtörténetírás, bár elszakadni az eredeti modelltől nem tudott, számos olyan elemet integrált,

amelyek fellazítják a hagyományos rendszert, és lehetővé teszik a régi keretben tárgyalhatatlan kérdések egy részének legalább részleges, gyakran elméleti következményeiben elhallgatott módú megoldását. Részben ezen próbálkozások nyomán, részben újabb filozófiai és esztétikai elvek alapján és főként az utóbbi majd száz évben kialakult irodalomelmélet segítségével egy metaelméleti megközelítést is kidolgozhatunk. Ez alatt azt értem, hogy a fenti ismeretterületek a maguk szempontjából megvilágítják azokat a megértésben történt változásokat, amelyekre a hagyományos irodalomtörténet már nem ad választ, és segítenek kialakítani egy hatékonyabb gondolkodási módot, olyat, amely a mai megértési pozíciónak megfelelő folyamatszerűséget definiál. Mivel a mai megértés más válsággal, más feladattal néz szembe, mint a XIX. századi, más megoldási stratégiára van szükség. E rövid tanulmányban nincs lehetőségem arra, hogy egy ilyen stratégia már rendelkezésünkre álló forrásait akár vázlatosan is számba vegyem, csak utalni szeretnék olyan eredményekre, amelyeket a témára vonatkozó megjegyzéseimben hasznosítottam.

A múlt század második felében az egész társadalomtudományi területen uralomra jutott az a történelem-szemlélet, amely a klasszikus irodalomtörténetnek is alapja volt. Ranke és Mommsen nevéhez fűződik a modern történelem, pontosabban a történettudomány megteremtése. Ennek tudományelméleti háttere a kor diadalmas szemléletmódja, a természettudományok módszere. Von Wright (1974) két tendenciát különített el, egy metodológiai monizmust hirdető pozitivista (általa galileánusnak nevezett) megközelítést és az ún. arisztotelianus irányt, mely antipozitivista, a természettudományok és a társadalomtudományok dualizmusára épít. Ez utóbbi képviselői Droysen, Dilthey, Simmel, Max Weber. A történelmi megismerés kétféle megközelítéséből a XX. században – elsősorban a logika friss eredményei nyomán – újra felerősödött a pozitivista irány. Ezen írások közös forrása C. G. Hempel 1942-es tanulmánya „Az általános törvények szerepe a történelemben” (William Dray, Arthur C. Danto, William B. Galiie munkáira gondolok).

Mindehhez egy harmadik tendenciát is említeni kell, mely sokkal kevésbé volt szembetűnő és igazán még ma sincs kidolgozva. A von Wright által arisztotelianusnak – galileánusnak nevezett irányok ugyanis ismeretelméletiek voltak, csak a pozitivista/antipozitivista szemléletek ellentétében születtek. Már a XIX. század végén megkezdődött azonban a történelem ontológiai kérdésének felvetése, mely nem a történelmi megismerést, hanem a történelmi létezését vallja elsődlegesnek, a történelemnek életszervező, életet megalapozó létsajátosságát kutatja.

Az általános filozófiai kezdet Nietzsche *Korszerűtlen elmélkedések* című könyvének tanulmánya *A történelem haszna és haszontalansága az életre* címmel 1873/75-ből. A művészetelmélet terén pedig – a maga korában meg nem jelentetett rendkívül jelentős munka – a fiatal Lukács *Heidelbergi esztétika és művészetfilozófia* című könyve helyezhető az élre. A legjelentősebb előrelépést pedig az a hermeneutikai ontológia jelenti, amit Heidegger és később tanítványa, H. G. Gadamer dolgozott ki. A hermeneutikai ontológia alapvetően új történetiség fogalmat vezetett be, amely döntő jelentőségű lehet egy új esztétikai történetiség felfogás kialakításában.

A másik lényeges forrás az irodalomtudomány új, nem történeti kiindulású eredményeinek történeti következményei. Rendkívül gazdag, de még – a történetiség probléma szempontjából – egyáltalán nem rendszerezett empirikus tapasztalat gyűlt össze az irodalomtudomány műalkotás interpretációval foglalkozó sokféle ágában. A XX. század irodalommal foglalkozásának kétségtelen forradalmi újdonsága a műelemzés és az ehhez kötődő irodalomelmélet megjelenése, önálló diszciplínává fejlődése. Az irodalomelmélet és a műelemzés egyre jelentősebb szerepe kétségtelenül azt jelzi, hogy a XX. századi embernek nemcsak a műcsoportokat összefogó értékrend, hanem maga az egyes mű is problematikusává vált. Kialakultak ezért interpretációs technikák, melyek kísérletet tettek a spontán megértési aktusok szervezésére, segítésére. Ezzel párhuzamosan kialakultak olyan elméleti előfeltevések, amelyek az adott megértési stratégia jogosultságát magyarázták (ezt a tudást nevezzük irodalomelméletnek). Az interpretációkban kapott fogalmi információ pedig elkerülhetetlenül megkívánta a műalkotáson kívüli kapcsolatokra történő utalást is.

Mindezek az eredmények lassan lehetővé teszik, hogy az irodalmi folytonosság új fogalmához jussunk. Végző soron két út áll előttünk nyitva. Az egyik egy **tudományelméleti elemzés** lenne, mely a meglévő, gyakran szegénylősen elhallgatott elmélet tisztázásával segít a buktatók elkerülésében. Egy ilyen megközelítés – bár feltétlenül hasznos – sokkal inkább kritikai és kevésbé teremtő, inkább a hibák felfedezéséhez vezet, mintsem egy új irányt jelölne ki.

Ezért kell kísérletet tenni egy másik út bejárására is. Homályos élményeinkben, mindennapi, tudománytalan irodalmi megértéseinkben, spontán összefüggés-érzéseinkben kellene felfedezni azokat a folyamat-típusokat, amelyek a korábbi folyamat-fogalmat integrálják és kibővítik. Egy ilyen elképzelés persze lehetetlen a hagyományos irodalomtörténeten belül, hiszen az irodalomtól független (azaz politikai, társadalmi, vallási) történetiség elsődlegességének az elvét kérdőjelezi meg. A hagyományos

irodalomtörténet a külső, más életterületen felismert történeti folyamat elsődlegessége alapján tulajdonított ennek a folyamatnak irodalmi magyarázó erőt. Most az egyes mű interpretációjából látszik elvonhatónak egy új, a korábbinál messze sokrétűbb folyamatszerűség. A megértés és interpretáció aktusa elsődleges a folyamat-pozícióhoz képest, sőt többféle folyamat párhuzamos érvényesülése is feltételezhető. Ez a második út az irodalom folyamatszerű létezésének hermeneutikai rekonstrukciója lenne.

2) TUDOMÁNYELMÉLETI KRITIKA – KONTINUITÁS, ELEMÉK ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEK

A kontinuitás

Tudományelméleti szempontból a történetiség fogalma voltaképpen a folytonosság, a kontinuitás fogalmával párhuzamosítható, ez minden történelmi koncepció lényege. E kontinuitás azonban számtalan módon definiálható. Beszélhetünk róla úgy, mint egy szellemi formáról, a megtörténés pillanatának lelki realitását átélő megértésről, a történelmi ész megismerő, felismerő tettéről. Ilyenkor élesen elhatároljuk az ember által létrehozott folytonosságot és a természeti sorozatokat. Megpróbálhatjuk, éppen ellenkezőleg, okok és okozatok, tettek és hatások láncolataként felfogni a történetit. Ekkor viszont a természeti folyamatokhoz hisszük hasonlóknak.

Egy átfogóbb folytonosság-fogalom megformálásához azonban jó lenne mélyebbre ásni, és nem csak a történeti megismerés lehetséges folyamat-koncepcióit elkülöníteni, hanem valahogy magának a történeti létezésnek a magváig kellene eljutni. A történetiség eszerint elsődlegesen a létezés, pontosabban az emberi létezés sajátossága, és csak ennek lenyomataként kerül be az ilyen létezést fogalmakká artikuláló diszciplínák szövetébe és problémáiba (arra a jelenségre gondolok tehát, amelyet Heidegger (1927, 372–404.) a *Geschichtlichkeit* és a *Geschehen* fogalmak kapcsán tárgyalt). A folytonosságon keresztül veszi az idő birtokba a létet. A kontinuitás létezése vagy a létezés kontinuitása a történelem, a felismert folyamatszerűség előfeltétele, ezért a történetivel foglalkozó tudományok meta-kérdése. (Egy ilyen ontológiai fogalom párral foglalkozom a hermeneutikai rekonstrukció részben.)

Tudományelméleti szempontból azonban előbb két tipikusan ismeretelméleti kérdést kellene feltennünk, olyanokat, amelyek alkalmasak az irodalomtörténet mint történeti meásgismerés értékelésére. Két nagyon egyszerű kérdés ez:

- (1.) **Minek a története az irodalomtörténet?** (azaz minek a története volt és minek a története kellene legyen)
- (2.) **Miképp története valaminek?** (azaz miképp volt története valaminek és miképp kellene legyen története valaminek)

Az első arra vonatkozik, hogy milyen elemekből, összetevőkből állhat ez a történeti folyamat, a második arra, hogy ezeket az eseményeket milyen elv szerint illesztjük össze, és ez az elv mennyiben azonos, vagy éppen eltérő az események történetétől vagy éppen a természet történetétől.

Elemek és összefüggések

Minden emberi eseménysorozat, azaz minden történet tartalmazza ezt a két összetevőt, persze úgy, hogy valami azért elem, mert összefüggés veszi körül és egy összefüggés azért az, mert elemei vannak. E két kifejezés tehát már fogalmi absztrakció, mely az elemzést szolgálja, hiszen az életben nem válhatnak külön.

A történetiség kusza mélységéből minden ezzel foglalkozó tudomány, így a történelem is, az irodalomtörténet is, arra törekszik, hogy értelmezhető konstrukciókba szétválasztva, szételemezve majd szabatosan összekapcsolva bontsa ki az elemek és összefüggések rendszerét. A történelem tudománya – vizsgálati szempontja szerint – számos jellemző elemet különített el. Az egyik ilyen tipikus elem a történelmi esemény. Az elem – az összefüggéssel szemben – valahogy testibb, objektívebb, megtörténik, ott van. Ő a kiinduló pont vagy az eredmény. Van valamiféle dominánsan valóságyszerű kvalitása. Az összefüggés szubjektívebb, testetlenebb, nem itt vagy ott, hanem „közte” van. Az összefüggés lehetségszerű. Az elemeket látjuk, az összefüggéseket viszont belátjuk. Minden történelmi diszciplína – többnyire implicit – kiinduló kérdése az elemeknek és összefüggéseknek a definíciója. Azt ugyanis, hogy mit veszünk fel elemnek (összefüggés-érvényes alkotónak) és összefüggésnek (elemdefiniáló viszonynak) nem csak és nem elsősorban egy leíró objektivitástól, hanem a történetész megértés előzetes szerkezetétől függ.

Az elem és összefüggés ilyen különös meghatározottságához jó adalék Georg Simmel elemzése a történeti szemlélet interpretativitásáról (Simmel, 1980.). Különösen plasztikus az, amit az elemek kapcsán a „szétaprózódási küszöb” fogalmának bevezetésével jelez (v.ö. Koselleck, 1972. 174.). Ha egy meghatározott történelmi eseménysort elemzünk, megértésünk jellegétől függően egy bizonyos ponton olyan jelenséghez jutunk, ami ugyan megtörtént, de nem tudjuk történelemnek tekinteni. Simmel Nagy Frigyes háborúinak történeti leírását említi példaként. Az 1759. augusztus 12-én történtek jelentős hányada a történelem része, az összefüggés eleme. De az, hogy mit mondott egy porosz és osztrák gránátos egymásnak a kunersdorfi csata közben – bár a történelmi eseményen belül van – nem eleme a történelemnek (a történettudományi leírásnak), a szétaprózódási küszöb alá került (Simmel, 1980. 142.). Ugyanez a logika érvényes az összefüggések esetében, csak ott „fölfelé”. Meghatározható egy olyan „absztrakciós küszöb”, amely felett az összefüggés már olyan általános, hogy a történettudományi megértés szempontjából nem releváns. Hyppolit Taine például *Az angol irodalom története* bevezetőjében veszi sorra a történeti folyamat mind általánosabb összefüggéseit és jut el végül az összefüggések pereméig, az „egyetemes és állandó okok”-ig (Taine, 1881. 12.).

Egyszerű tehát kimondani, annál nehezebb követni, hogy bármely történeti folyamat történettudományi tárgyalásához elem és összefüggés bonyolult módon összefonódó adekvát absztrakciós szintjét kell biztosítani. Honnan származhat azonban ez az „adekvát absztrakciós szint”? Valószínű minden történeti vizsgálat megértés-háttéréből, abból, hogy minden kor, minden csoport és minden egyén egy spontán problémaérzéssel, érdeklődéssel, hiányérzettel nyúl a dolgok után. Ez az érdeklődés pedig nem más, mint az életen, az átélésen keresztül megformált megértési viszony. Az alap tehát nem formállogikai vagy tudományelméleti, hanem hermeneutikai.

Az irodalomtörténet elemei és összefüggései

Naív sémánk irodalomra, irodalomtörténetre alkalmazva érdekes jelenségekre hívhatja fel a figyelmet. Ha megkérdoznénk most valakit, hogy mit tart az irodalmi folyamat elemének, első, küszöb feletti összefüggés-alkotó jelenségének, valószínű gyors és egyértelmű választ kapnánk: ez a kiemelt elem nem lehet más, mint az irodalmi mű. Ezzel szemben az irodalomtörténet (most elsősorban az irodalomtörténet klasszikus korszakára gondolok) nem definiálta, nem használta ezt az elemet kitüntetettként.

Természetesen nem azért, mert tudományos tévedés áldozata volt, hanem valószínűleg a kor irodalmi létezésének nem volt hangsúlyos ez az elem, és csak mi, ma vetítjük oda ezt az igényt. Jellemző, hogy a probléma valószínűleg első esztétikai felvetése is csak a XX. század tízes éveiben történik meg, akkor, amikor a fiatal Lukács igen élesen helyezi *Heidelbergi esztétiká*-ja élére a kérdést: „Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?” (Lukács, 1914. 15.)

Az egyes műalkotás elemként történő felfogásának elmaradása persze még nem lenne baj, hiszen a megértés-pozíció lehet olyan, hogy más elemet helyez a középpontba. Ami azonban különös, az az, hogy egy – egy irodalomtörténeti munka számtalan irodalmi jelenséget, minden következetesség nélkül definiál elemként. Az összefüggés alkotójaként akár egyetlen irodalomtörténeti fejezetben is találhatunk kötetet, költői korszakot, stíluskorszakot, életszakaszt, egyéni életeseményt, történelmi eseményt stb. Ezek az elemek ráadásul természetükben nagyon eltérők. Egyesek rögzítettek, stabilak (mint a szöveg) mások változékonyak, egyesek élményszerűek, mások szövegszerűek, sőt ugyanaz az elem kiinduló pont is, meg eredmény is lehet.

Az irodalomtörténeti vizsgálat kevert, heterogén elemsora pedig lehetetlenné teszi a szisztematikus feldolgozást, az irodalomtörténeti analízis szerény absztrakciós szinten, a köznapi nyelvhez közeli módon történik. E probléma lehet az oka például annak, hogy az irodalomtörténetben használt költői életrajzok ma is jobbra 100 évvel ezelőtti pszichológiai módszerrel készülnek.

Szó sincs azonban arról, hogy az irodalomtörténet diszciplínája valamiféle természetében rejlő közészerűséggel lenne megverve. Annál inkább nem, mert klasszikus korszakában, a XIX. század derekán, vezető humán tudomány volt, és egyik kulcsterületéből, a filológiából olyan filozófus nőtt ki mint Nietzsche. Azonban éppen Nietzsche volt az, aki igen mélyen megértette kora történetiség felfogásának problematikuságát. A *Korszerűtlen elmélekedések*-ben *A történelem haszna és haszontalansága* címen elemzi a történelem negatív hatását az életre. Egyszerűsítve: arról van szó, hogy a történelem (az adott módon felfogott történeti szemlélet) nem kizárólagos és nem adekvát eszköze a létezés, az élet megértésének, sőt el is takarhatja a lét titkait: „a történelmi érzéknek van egy foka, melynek az elevenség kárát vallja, s amelyben végül elpusztul akár ember, akár nép, akár kultúra” (Nietzsche, 1873. 34.). Az élet, mely a személyes és közösségi létezés spontán megcselekvése, lehetséges sorsok, élethelyzetek kidolgozása, vagyis egy ontológiai szerepű megértési tevékenység könnyen korlátozódhat egy az élettől leszakadt, megmerevedett leképező séma (az adott történettudományi

felfogás) kényszere alatt. A tudás a létezés akadályává válik (később utalni fogok hasonló helyzetre az irodalomtörténet kapcsán is). Nietzsche történetiség típusai (a monumentális, a régészeti és a kritikai) ennek a megértés és séma viszony lehetséges változataiként foghatók fel (nem véletlenül a „kritikai”-t fogja Heidegger később továbbvinni). Nietzsche történetiség típusai egy megértés-adekvát történeti szemlélet mélyen hermeneutikai elvét rejtik. Azt, hogy az eltérő élet-szituációk eltérő történetiség pozícióval artikulálhatók, és a két tevékenység, a spontánul megélt és a célzott artikuláció elcsúszása félreértéshez, sőt „félreélés”-hez vezet.

Az irodalomtörténet esetében ugyanaz a folyamat játszódott le, mint amit Nietzsche az élet egészével kapcsolatban felvetett. A XIX. század derekán az irodalomtörténet a történeti érdeklődés részeként alakult ki. A kor emberi problémáira az élet történetiségének felismerése megfelelő válasz volt, és eme megértési kényszer emelte a középpontba az irodalomtörténetet. A megértés centrumában azonban nem valamiféle esztétikai jellegű kérdés volt, hanem az irodalom is „becsatlakozott” az élet átfogó társadalomtörténeti – etikai interpretációjába. Ezért az irodalom történetiségének elemei és összefüggései a társadalomtörténet (biográfia, politika, művelődéstörténet, eseménytörténet stb.) sokféle területéről importáltak, és sem igény, sem alkalom nem volt valamiféle speciálisan irodalmi, esztétikai történetiség kidolgozására.

Az irodalomtörténet tehát, mely egykor egy meghatározott történelmi periódus megértési problémáira adott megfelelő válasz volt, a megértés, érdeklődés új problémáinak megjelenésekor (a századforduló táján) már nem tudott önmegértéshez vezetni, szaktudományos sémává vált, és az irodalom élményszerű – Nietzschére visszautalva: életteli – elsajátításának nem segítőjévé, hanem egyenesen akadályává vált.

Az irodalmiság változásai

Nem arról van persze szó, hogy az irodalomtörténet diszciplínája nem fejlődött, hiszen az elmúlt száz évben számtalan új módszer bukkant fel. Éppen ellenkezőleg, a probléma lényege az, hogy **az irodalom maga változott**, és ez a változás az irodalomtörténet alapszemléletét tette problematikusá. Közhelynek tűnhet e kijelentés első fele, pedig éppen ellenkezőleg egy nagyon is különös jelenség húzódik meg mögötte. Nem az, hogy újabb irodalmi művek keletkeznek, amelyek természetszerűen mások mint a korábbiak, hanem az, hogy az irodalmiság pozíciója, létezmódja változik az emberi lét egészén belül. Az irodalom, az irodalmi mű másként létezik ma, mint korábban, és ezért

az egykor alkalmazott sikeres értelmezési stratégiák, folyamat kidolgozások ma nem elégségesek az irodalom életben (léttben) tartásához. A klasszikus irodalomtörténeti logika bukásához azonban kétségtelenül hozzájárult az, hogy a nagy történeti értékrendek, az interpretatív historicizmus alapjai, térben és időben egyre szűkebb érvényűvé váltak, egyre gyorsabban váltották egymást, és a XIX. század végétől egymással párhuzamosan is megjelentek. A műalkotás megírása és befogadása így egyre egyénibb lett, egyre szűkebb körnek volt magától értetődő, egyre többet kellett a történeti megértési sémák érvénytelenedése mellett önmagában megérteni. Párhuzamosan olyan szubjektív igények jelentkeztek, mint az önkifejezés, ön-megtalálás vagy éppen ezek mindennapi változata, a szórakozás. Az etikai tanulság, az irodalom nevelő jellege viszont másodlagossá vált.

Az irodalmi folyamatban három olyan összetevő vált középpontivá, amelyek természetesen korábban is jelen voltak, de akkor még absztrakt rendszerekbe integrálódtak³ és nem váltak problémává. Ezek a következők: az **egyedi műalkotás**, a **magányos olvasó**, mint tipikus befogadó és a **személyességbe záruló szerző**. Az olvasó és a szerző kétségtelenül történetiek, a mű viszont, objektívnek, könyvek ezreiben objektívált, stabil jelenségnek látszik.

3) AZ IRODALMI FOLYAMAT HERMENEUTIKAI REKONSTRUKCIÓJA

Az elem – tény vagy esemény

A mű, szerző és olvasó hármasa ontológiai – esztétikai szerepének felismerésével pedig lehetővé vált az inherens irodalmi folyamat jobb megértése, azaz a történetiség-fogalom kibővítése. Ez az egyszerűnek látszó séma ugyanis szükségszerűvé teszi, hogy a folyamatról gondolkodó irodalmár ne struktúrákat, szellemi rendszereket használjon a művek megvilágítására, hanem a művek megértésének az **eseményét tegye meg kiinduló pontjának**. Természetesen a megértés fontosságát – elvileg – mindig elismerték az irodalmárok, most azonban ennél sokkal többről van szó. A hagyományos felfogás külső történetiség struktúrákkal közelítette meg a művet, és abból magyarázta

3 A fiatal Lukács a kanti (egy absztrakt-formális érzélfogalomból lebontó) és a hegeli (a szépség metafizikai fogalmából levezető) rendszerrel szembe állítja a mű–szerző–befogadó hármassal az ontológiai jelentőségét.

annak lényegét. Legtisztábban és leprimitívebben az iskolai irodalomoktatásban fedezhető fel ez a módszer. A vers előtt áttekintik a „korszakot”, aztán végigtanulmányozzák a „szerzői életrajzot”, esetleg néhány poétikai megfigyelési szempontot is kapnak, majd ezután olvassák el a verset. Maga a verselolvasás sem azért történik, mert arra, az élményre, szükség van, hanem mert egy másfajta struktúra (a teljesen irodalmi élménytől független tanterv) azt megkívánja. Az életrajz, a korszak, a poétika és a tanterv mind folytonosság-struktúrák, melyek szerepe elvileg a megértés biztosítása lenne. Olyan folytonosság rendszerekről van azonban szó, amelyek az irodalmi művet nem-irodalmi tendenciák kereszteződésében kiképződött tényként fogják fel.

A mai ember mindennapos megértési zavara, az erre megkísérelt elméleti (a műelemzés megszületése) és filozófiai (a *Heidelbergi esztétika* vagy sokkal általánosabb szinten az ontológiai hermeneutika) válasz ennek a külső folyamatnak alapján álló gondolkodás kritikájaként fogható fel. Az irodalommal kapcsolatos mai elvárások (a művészet mai lehetőségének, létének feltételei) a műalkotást egyre inkább nem örök, objektív érték-múzeumként, a keletkezés követendő erkölcsének reprezentánsaként, hanem egyre bővülő emberismereti és önismereti lehetőségként, **élményartikulációként** fogják fel. A megértés egyszerre nehéz feladat és nagy lehetőség, titkok kényszerű felfejtése és önmagunk megtalálásának, felépítésének személyes lehetősége. Az egyes olvasó pedig ezekből az egyes megértés-eseményekből szeretné azt a folyamatot megtalálni, amely rendezné élményeit, elvezetné az őt megvilágító egyéb művekhez. Érdekes megfigyelni, hogy miként képez folyamatot a spontán módon olvasó ember, például egy irodalmat szerető gyerek. Állandóan folyamatot próbál kitalálni, ha elolvas egy Jókait és az valahogy megérintette, végigolvassa az összes Jókai könyvet, ha felfedezi a science fiction-t, hónapokig azt olvas. Hasonló a még korábbi életkorra jellemző folyamatképzés: hogyan és milyen mesét követel a kisgyerek, mikor kéri a „boszorkányost” vagy a „tündérest” és mikor, miért a óriásokról szólót. Messze hatékonyabb lenne az irodalom, ha ezeket a folyamatképzési tevékenységeket fejleszteni, alakítani tudnánk. Jelen pillanatban azonban a külső folyamatok, a tanult, idegen struktúrák ereje (a hagyományos irodalomtörténet) elfedi ezeket a finomabb, labilisabb kapcsolatokat. Kísérletet kellene tehát tennünk arra, hogy valamiféle elméleti, átfogó képet alakítsunk ki a megértési szituációban születő folyamatokról.

A megértés eseményéből kiinduló folyamat-képzésnél az egyes műalkotás létezése az elsődleges, mert megérteni, átélni nem a művészetet, csak az egyetlen művet lehet. Ez a létezés azonban – ha valóban művészeti (műalkotásszerű) és nem pusztán

nyelvi (szövegszerű) akar lenni – elkerülhetetlenül esemény-természetű. A műalkotás két eseményben létezik, két esemény által áll fenn: megírják és elolvassák. Különösen fontos az esemény-természet következetes végigvitele⁴. Minden esemény alapeleme annak, amit „történet”-nek nevezünk, ami pedig az emberi élettel kapcsolatos értelmes folyamatok összefoglaló neve.⁵ A tényként és tények soraként felfogott irodalom alapvetően másfajta felfogást tükröz, mint az eseményként felfogott irodalom. Az eseményben mindig feltételezett valami önmagán túlmenő, létrejövő, teremtődő jelleg. Az esemény nemcsak belekerül egy összefüggésbe, hanem létre is hozza, csinálja az összefüggéseket azzal, hogy megtörténik, történetet alkot.

A megírás és elolvasás, az írhatóság és az olvashatóság

A műalkotásnak két eseménye, két lét-lehetőség meghatározó mozzanata van: a megírás és az elolvasás. A megírással egy személyes – szubjektív tartalom mások által is elsajátítható formában artikulálódik, az elolvasással pedig valaki saját szubjektív tartalmait értelmetlen nem-létükből kiemeli, artikulálja, ezzel a művet életre kelti. E két cselekvés minden irodalmi folyamat elengedhetetlen alapja, de éppen empirikus egyediségük miatt önmagukban pontszerűek. Megírás és elolvasás nélkül a műalkotások kétségtelen nem léteznek, de ez a lényeges funkció az irodalmi vizsgálatokban nagyon gyakran szociológiai vagy pszichológiai összetevőkre redukálódik. E jelenségszintű reduktív tárgyalás meghaladása érdekében a megírás és elolvasás kapcsán arra kell rámutatni, hogy a megírás és elolvasás nem csupán környezeti szerepű, nem csak a műalkotás létrejövetelének véletlenszerű forrása, hanem a műalkotás létezésének lényegéhez tartozik. A megírás és az elolvasás mögött van és egyszerre általuk létre van hozva két átfogó modalitás, a megértésnek két rekonstruálható iránya, amelyeket írhatóságnak és olvashatóságnak nevezek. Az írhatóság és olvashatóság a megírásból és az elolvasásból rekonstruált két hermeneutikai folyamat, olyan két folyamat, melyek egy átfogó történetiség-fogalom alapjai lehetnek. Az általam itt bevezetett értelemben tehát

4 Jauss tanulmányának központi kérdése is az esemény problémája körül forog: „Hogyan lehetne a történelmi sorba visszahelyezni s ismét eseményként értelmezni az egyes műveket, amelyeket a pozitívista irodalomtörténet mint időrendbe determináltakat s ezáltal „ténnyé” váltakat elsekélyesített” (H. R. Jauss, 1970. 28.).

5 A történet és történetiség jelenségeinek és fogalmainak viszonyáról e rövid tanulmányon belül lehetetlen részletesen beszélni. Átfogó elméleti keretben tárgyalja ezt a kérdést Paul Ricoeur *Temps et Récit* című könyvének három kötetében (Ricoeur, 1983-84.)

az írhatóság és az olvashatóság nem szociológiai vagy pszichológiai fogalmak, hanem ontológiai–hermeneutikai jellegűek, melyek a spontán megértési cselekedetek magvát alkotják.

Tudományelméleti szempontból fogalmainkat az irodalmi szövegek alkotásának és befogadásának háttérében fellelhető kompetenciák hermeneutikai–interpretatív rekonstrukciójaként foghatjuk fel. Ezek a kompetenciák azonban nem kognitív struktúrák, mentális szerkezetek, hanem a személyes és a szociális kereszteződésében lévő dinamikus–alkotó tevékenységek.

Az írhatóság és az olvashatóság két időt jelöl ki. Az olvashatóságét **primér** időnek nevezném. Kronológikusan ugyan kétségtelenül másodlagos, de esztétikai, azaz igazi természetének megfelelő módon lehetetlen úgy elérni a kronológikusan korábbi írhatóságot, hogy előtte a műalkotást ne olvasnánk el és ne élénk át, azaz ne építenénk be a kétségtelenül korábban keletkezett művet élményeink, olvasásunk aktusán keresztül az olvashatóság összefüggésrendszerébe. A primér időbe ágyazódik az írhatóság **szekundér** ideje, az, amely a megírás történetiségét rejti.

Az írhatóság egy olyan hermeneutikai terminus, amely egységes szemléletű fogalmi keretbe vonhatná a hagyományos irodalomtörténet sok közismert fogalmát, módszerét. Minden műalkotás egy meghatározott írhatósági szituációban jött létre, a történelmi tér és idő egyetlen helyéhez és pillanatához kapcsolódik. Különös, hogy az idő folyamán egy emberi probléma egyszerre írhatóvá válik, majd ezt a minőséget nagyon gyorsan elveszti. A megírás ennek a pillanatnak a felhasználása, artikulációja. Az írhatóság **egyszeri és irreverzibilis**, ugyanazt a kérdést annak ellenére sem lehet még egyszer feltenni, hogy a megadott válasz végtelenszer ismétlődő, a mű újra és újra elolvasható. A megírással az írhatóság **véget ér**, eredményre jut és lezárul, hogy ezután valami más nyílnon fel. Kétségtelenül a történelmi idő egyik fajtájával van dolgunk, a **megtestesülés** múltban nyitott és jelenben záruló folyamata ez.

Az irodalmi folyamat egyik különösen zavarba ejtő jelensége az, hogy az irodalmi művek kétségtelen történelmi pillanathoz kötött születésük ellenére **egyidejűek** is: „Amíg betöltik funkciójukat, addig minden jelennel egyidejűek” (Gadamer, 1960. 99.). Különös identitásuk van, ugyanazok, mégis minden befogadásban változnak. Ismételtnek, mégis folyamatot formálnak. Ezt a különös történetietlen történetiséget próbálnám megközelíteni az **olvashatóság** fogalmával. Az olvashatóság is hermeneutikai folyamat, nem az olvasások vagy olvasatok átlaga vagy legjobbja, hanem a műalkotás megértése feltételeinek adott időszakban lehetséges rekonstrukciója.

Minden mű, minden írás meghatározott olvashatósági szituációban működik. Az olvashatóság azonban – az írhatósággal szemben – nem egyszeri, hanem éppen ellentétes módon, folytonosan létrejövő, eltűnő, majd újra megjelenő. Az írhatóság egyszerűségével ellentétben természete szerint **ismétlődő**. Az olvashatóság létrejöttével, meglétével, a műalkotás létezni kezd és testiből, szövegből újra lelki, élményvalósággá válik.

A kronológiai idő adott pontján minden egyes műhöz valamelyik vagy mindkét folyamat-modalitás hozzárendelhető. Van olyan mű – a frissen keletkezett és elolvasott (az elfogadott kortárs irodalom) –, amely egyszerre írható és olvasható. Van persze olyan, amely írható, de nem olvasható, mert a közönség még képtelen felfogni a költői szót, és évtizedeket kell várni arra, hogy a megfelelő olvashatóság kialakuljon. A művek többsége pedig már nem írható, de olvasható. Ezek a logikai változatok az irodalmi mű (történeti) létezésének a típusai. A műalkotás természetesen csak akkor létezik, ha történetileg létezik, mert az a mű, amely nem is írható és nem is olvasható, az nem létező, nem műként, csak más szempontból koherens vagy inkohereus szöveggé áll fenn.

4) A SZEKUNDÉR IDŐ – AZ ÍRHATÓSÁG

Az írhatóság hermeneutikai fogalma

Az írhatóság a műalkotás létrejöttének kategóriája, a **megalkotási kontextus hermeneutikai fogalma**. Különösen fontos itt a „hermeneutikai” minősítés, mert a kontextus kifejezés lényeges szerepet kap a formális elméletekben is. A kontextus-mű viszonyát egyrészt nem oksági, nem leképező–visszatükröző értelemben veszem, másrészt e viszony alkotóit nem egymástól és a műalkotásértelemről különválasztott tényezőkként fogom fel.

Az első sajátosság alatt azt értem, hogy a kontextus és mű kölcsönösen teremti egymást. A kontextus (mint lelki vagy társadalmi ok vagy mint visszatükrözendő tárgy) nem jelöli ki a művet, hanem a mű elkészülését irányító megértési aktus, azaz a **még el nem készült mű első olvasata** jelöli ki az adekvát kontextust. Az érzés, az élmény, artikulálódása során, felveszi önmagába a környezet bizonyos elemeit, megteremti saját kontextusát.

Másrészt a kontextus és mű egyetlen aktusban létezik. A fiatal Lukács írt erről. Két ítéletet hasonlított össze. Kétségtelenül hamisnak tartunk egy olyan ítéletet, hogy „Amit Newton a gravitáció elvéről mondott, előtte nem lett volna igaz”. Elfogadjuk azonban azt, hogy „Amit Shakespeare a szerelemről a Rómeó és Júliában mondott, az előtte nem lett volna igaz”. A megírás ugyanis **kontextust teremt**, nem leképez, hanem valami korábban nem létezőt létezésbe hoz, kibővíti a létet, vagyis ontológiai szerepe van. Az előző kijelentés viszont egy meglévő leképezését végzi csak el, azaz ismeretelméleti természetű.

Az írhatóság segítségével a mű **pontszerűsége saját lényegén belül lép át folytonosságba**, válik kontextussá, azaz valami művet meghaladóvá, **összefüggéssé**. A létrejövő mű így egyszerre elemet és összefüggést teremt, nemcsak beilleszkedik az irodalomtörténeti folyamatba, hanem létre is hozza azt. Csak a *Rómeó és Júlia* megírása után lehetséges ugyanis feltenni azt a kérdést, hogy milyen történeti folyamat vezethetett el a *Rómeó és Júlia* új szerelemfelfogásához.

Az írhatóság ezért az irodalom egyik, egyszerre történeti és mégis esztétikai természetű, kategóriája, azaz egy olyan egységet reprezentál, amit Wellek várt el az irodalomtörténettől. Az írhatóságok általánosításával kibontható az emberi önartikuláció folyamata, vagyis megőrizhető az esemény-minősége annak az életeseeménynek, melynek a műalkotás egyszerre megalkotója és megalkotottja. Az írhatóság tehát nem struktúra, nem mentális vagy ideológiai állapot, hanem folyamatos akció-reakció, tapasztalat, azaz **viszony**.

Lényeges továbbá megjegyezni, hogy az írhatóság nem egy absztrakt ideológiai alap, amelyből a mű megszerkeződik. Elsősorban és döntően **személyes**, mindig valami teremtő értelmű megírási cselekvéshez kapcsolódik. Kizökkentő érzések, önfelfedezések komplexuma, melynek káoszából a megírás cselekedete vezet ki és rendezi át az értelmetlen érzéskomplexumot értelemmel bíró írássá és kontextussá.

Az írhatóság mint módszertani probléma

Az írhatóság probléma **módszertani** kérdés is. Két dologról lehet ugyanis szó. Egyrészt beszélhetünk az írhatóságról mint feltehetően fennálló **ontológiai pozíció**ról és beszélhetünk az írhatóság **interpretatív rekonstrukciójáról**. A körkörösség itt is jelen van, hisz az írhatóság, mint függetlenül létező minőség, elsődlegessége ellenére sem érhető közvetlenül el, erre csak a műalkotás interpretatív rekonstrukcióján keresztül kerülhet

sor. Mondhatnánk azt is, hogy az írhatóság ontológiai értelme, szubsztanciája voltaképpen csak örök hipotézis marad. Feltételezhetjük, hogy a megírtnál messze több mű volt írható. Létezett írhatósági lehetőség, ami mégsem lett megírt valóság. Paradox, de feltételezhetjük a meg nem írt művek irodalomtörténetét. A fiatal Lukács például drámaelméleti könyvében fejtegeti, hogy Schiller, halála miatt félbemaradt, *Demetrius* című drámájában, úton volt egy új drámai kifejezőmód megteremtése felé, „egy olyan drámai stílusmegoldás felé, amit ő utána megkíséreltek Kleist, Grillparzer, Hebbel és mások, anélkül, hogy elérték volna” (Lukács, 1910. 407.). A *Demetrius* az írhatóság kihasználatlan, meg nem testesült lehetősége volt.

További módszertani jellemző, hogy az írhatóság nem szociológiai, hanem lényege szerint hermeneutikai kategória: a primér idő megértési aktuson keresztüli rekonstrukciója. Nemcsak a műalkotás, hanem az előbbi logikát kiterjesztve minden irodalomtörténet sőt minden egyes interpretáció nem leírja, hanem kibővíti az írhatóságot, olyan élményartikulációt dolgoz ki a mű kapcsán, amelyről korábban az interpretátorok nem tudtak.

Az írhatóság fogalmának számos nem-hermeneutikai megközelítése ismert. A legátfogóbb példa egy fenomenológiai koncepció lehetne, mely a husserl-i intenció kategóriára építhetné felfogását (ilyen Ingarden). Kevésbé átfogó elgondolás az irodalmi jelentés olyan felfogása, mely szerint a műalkotás értelmét a megírásban felfedezhető szerzői intenciók rekonstrukciójával közelíthetjük meg. Az intenciót a különböző szerzők természetesen eltérő módon határozták meg, egyik végponton egy szociológiai – pszichológiai konkrét felfogás formájában, a másikon egy kikövetkeztetett, a szerző által tudatosan nem is vállalt intenció feltételezésével.

Írhatóság és írás

A műalkotások írhatósági minősége ugyan a múlt egy pillanatában jött létre, de sajátos formában a jelenig ér el és megértési kényszerrel jár. Az írhatóság artikulálódik, megtestesül, szövegesül. Gondolatmenetünkben itt kellene áttérni a szöveg, az írás lényegének hermeneutikai kifejtésére. Erre itt most nincs mód. Az írásban az írhatóság rendez és stabilitáshoz jut, létezésbe kerül. Ezzel az írhatóság-élmény megfoghatóvá, átélhetővé vagy elutasíthatóvá, azaz minden egyes ember számára elérhetővé válik. Egyetlensége és egyszerűsége tartóssá és felidézhetővé válik, a múltból jelenlévővé formálódik. Egy hosszabb tanulmányban érdekes lenne elemezni az inscriptio-k,

epigráfiák, ezen ősi írások természetét, azt a módot, ahogy a történelmi pillanatban és térben kötött írhatóság közvetlenül tárgyiasul bennük (vö.: Thienemann, 1931.71–73.). Az „Itt nyugszik...” vagy a „Vándor állj meg...” igazán csak egy meghatározott helyen adekvát. Az írhatóság artikulálása, a pillanat rögzítése érdekében viszont az alkotó a rögzítő közeg **anyagában** próbálja az elfutó pillanatot ellentétezni, stabilizálni. Ezért van köre, fémre, tehát tartós anyagra szüksége, azért mert az írott szövegnek még nem alakult ki az a hermeneutikai aurája, és az az intézményes kerete, amely ma a milliószor újranyomott, tértől, időtől anyagában független papíron is képes az írás eme ősi, megírhatósággal való kapcsolatát megtartani.

5) A PRIMÉR IDŐ: AZ OLVASHATÓSÁG

Az olvashatóság hermeneutikai jellemzői

Az olvashatóság – az írhatósághoz hasonlóan – egyszerre teremtménye és létben tartója a műveknek, azaz az irodalom ontológiai minőségeként határozom meg. Nehézzé teszi mindezt az, hogy az olvashatóság és az elolvasás fogalmai, egy bizonyos szociológiai, pszichológiai értelemben hosszú múlttal rendelkeznek tudományunkban. Jogosan vetődött fel velük szemben az irodalom parttalan relativizálásának vádja. Ezért gondolatmenetünket olyan irányba kell tovább építeni, hogy kivédhessük a fogalom szociológiai korrumpálódottságát. Az elolvasás aktusát és az olvasás lehetőségét biztosító szubjektív háttérrel kétféleképpen lehet felfogni. Egyrészt – ez az általános – lehet úgy beszélni róla, mint térben és időben meghatározott jelentéstulajdonításról. Ez az olvasás és olvashatóság szociologisztikus felfogása, és forrása egy örökzöld irodalomtudományi vitának: annak, hogy vajon mennyire objektív vagy mennyire szubjektív a műalkotás jelentése, értelme, lényege. Jogosnak tűnik azonban az olvasás más értelmű meghatározása is. Az irodalmi műnek az olvasás ugyanis nemcsak valamilyen szövegekhez szokásosan csatlakozó használói járuléka, hanem előfeltételeként **lehetővé teszi sajátos létezését**. Az elolvasás nemcsak ilyen vagy olyan olvasatokat rendel hozzá egy műhöz, hanem a milyensége szempontjából meghatározatlan de elengedhetetlen megértési aktus előfeltétele annak, hogy a szöveg a nyelvi fennálláson túl irodalmilag létezzen. A szociológiai felfogást kizárva, ilyen – ontológiai – értelemben használom a következőkben az elolvasás és az olvashatóság fogalmait.

Problémánk, a történetiség, szempontjából ennek az elválasztásnak lényeges következménye van. A szociológiai–pszichológiai értelemben vett olvashatóság történetisége látszólag egyszerű kérdés, mert társadalomelméleti, politikai, művelődési vagy bármilyen más társadalomtörténeti–szociológiai kategóriával könnyen magyarázni és sorrendezni lehet az olvasatok különbségét. A baj az, hogy ez nem lenne irodalomtörténet, hanem az irodalom külső kontextusának története, melynek történetisége – az irodalom szempontjából – mélységesen véletlenszerű. Másrészt felmerül a kérdés, hogy ha ezt a történeti–szociológiai aspektust kizárjuk, mi marad, mi lesz történeti természetű. Nem szorulunk-e vissza az egyes élmény történetietlen szubjektivizmusába? Azaz történeti-e és ha igen, hogyan az újra létezésbe hozó, teremtő megértési esemény?

A recepcióesztétika által felkínált megoldás – mely az egyik lehetséges út lenne – azt válaszolja, hogy az olvasók rendelkeznek valamilyen recepció univerzummal, a műnemek, műfajok és a művészi nyelv belső sémájával, mely eseményszerűvé teszi a befogadást és recepciótörténeti keretet ad annak. De ez az elgondolás a megértés aktusát a befogadói kollektív tudat objektív–poétikai hátterével próbálja rögzíteni és ez ugyan a szociológiai–pszichológiai hozzáállástól megjelenésében eltérő, mégis lényegében hozzá hasonlóan megszünteti a megértési aktus ontológiai elsődlegességét, és valami tőle független történeti folyamatot vezet be.

Az ontológiai szempontból elsődleges – az igazi életben tartó – ugyanis éppen a személyes élmény. Ennek az élménynek a megosztása, megvitatása és fogalmi tisztázása már másodlagos interpretációs folyamat. Ha a befogadásban akarunk, gondolunk történeti (azaz megértés-értékű és időfolyamat természetűvel rendelkező) lényegiséget találni, akkor már ebben az elsődleges létezésben és nem csak valamilyen leképezésében, összevetésében kell kimutatni a történetiség jellemzőjét. Úgy tűnik azonban, hogy a megértés létezésbe hozó eseménye minden, de nem történeti. A megértés aktusában a megértő alany abszolút egyszeri és személyes, a megértett tárgy, a műalkotás pedig minden megértési cselekvésben ismételt lesz. Eseménye, ama létezésbe emelő kulcsesemény, a „félreértés”, aminek ontológiai természetét a fiatal Lukács elemezte a *Heidelbergi esztétikában*. Látszólag tehát egyszerre van szó egyediségről és ismétlődésről, két olyan jelenségről, melyek mindegyike ellentétes az irreverzibilisen előre haladó folyamatszerűséggel. A klasszikus, XIX. századi történettudomány alapján felfogott történetiség szempontjából a műalkotást létezésben tartó „félreértés” természetesen nem lehet történeti, nem elégíti ki egy társadalom alapú történetiség feltételeit. Az esztétikai szféra azonban kulcspozícióba helyez egy másfajta tör-

ténetiséget. Ennek is van filozófiai tradíciója, sőt meglehetősen fejlett társadalomtudományi – gyakorlati diszciplínája is.⁶

Az írhatóság kapcsán említettünk egy lényegi különbséget. Az írható irreverzibilis, az elolvasás pedig éppen ellenkezőleg, a mű ismétlését, új és új életbe kerülését jelenti. Az ismétlés pedig egy bizonyos típusú történetfilozófiai koncepcióban kulcsjelentőségű. Azokban a vallási, misztikus és hermeneutikai filozófiákban, amelyek a létezés egészét a szubjektumból fogják fel. Ezen történetfilozófiákban sem a történelem megismeréséről, hanem újraéléséről, újracsínálásáról van szó (pl. a parúzia a keresztény világképben). Kierkegaard *Isméltés* (1843) című könyve pedig éppen Herakleitosz és az elfolyó történelmi idő ellen íródott. Állította, hogy létezik a melankólikus, tehetetlen emlékezéssel szemben az ismétlés, mely persze nem valódi végigcsinálás (ezt kísérli meg Constatinus berlini látogatásakor), hanem az élet átköltése, egy érzelmi – belső fikcionális újraélés. Jung a szinkronicitás fogalomnak ad nagyon határozott történelmi tartalmat. Freud pedig az ismétlési kényszer és az ismétlés terápiás, önismereti szerepének a felfedezésével, az asszociációs technika ismétlésre épülésével a személyesség, a lélek megteremtődését és párhuzamos idő – termelő tevékenységét bizonyította.

Az irodalmi megértési folyamatban az ismétlésnek döntő szerepe van. A műalkotás (a megíráson keresztül) rögzít, artikulál egy szubjektív emberi tartalmat és egy olyan tárgyat hoz létre, mely akkor tölti be feladatát, akkor tud újra szubjektív lenni, ha használják, újra artikulálják. A szubjektív ugyanis nem szubsztanciaként, hanem viszonyként, cselekvésként létezik. Ebben a megértő viszonyban válik újra jelenné és tér vissza oda, a személybe, ahonnan elindult. Minden ismétlés kibővítés, az állandó és változó összekapcsolódása, analógián (a mű és a befogadó lelki konstrukciójának, történeteinek, érzéseinek analógiáján) alapuló létezés-projekció.

Az olvasás visszalopja a művet az életbe. Az írhatóság mindig az életből fut a mű felé és ott végetér. Az olvashatóság a műből indít és az életbe tart, önmaga létét az életbe nyúlással biztosítja. És éppen ezzel az életbe kerüléssel tud történeti lenni. Az írhatóság esetében az élet – az a megértésháttér, amely a művet kikényszerítette – a történeti alap, a műalkotás a történetietlenné váló következmény. Az olvasás esetében a helyzet fordított. A kiinduló pont a mű, amely ismételteti magát, életbe kényszeríti a megértésen keresztül magát. Azaz mindig valamilyen életfolyamatot hoz létre,

6 Erre természetesen most lehetetlen kitérni. Filozófiai tradícióként Kierkegaard, Nietzsche és Heidegger történelem – és időfelfogása említendő, a jelzett társadalomtudomány pedig a pszichoanalízis.

történelmet csinál, kikényszerít, artikulál fontos, értelmező funkciójú létezést. A megértés aktusa akkor történt meg, ha létrejött valamilyen koherens élmény, valami új valóság (ahogy a fiatal Lukács hívja: „élményvalóság”), amely a átélő személy számára megváltoztatja a dolgok rendjét, átrendezi az élet bizonyos részét. Kijelenthető, hogy az írhatóság történelme a múltból indulva eljut a jelenig (és ott végpontként műalkotássá artikulálódik). Az olvashatóság viszont a jelenben kezdődik és jövőt csinál, artikulál valami korábban nem lévőt, még át nem éltet, még bennem szunnyadót. A megírás valóságot, az elolvasás pedig lehetőséget teremt. Továbbra is kérdés marad azonban, hogy hol rejtőzik, mi ez a személyes természetű, cselekvő jellegű, jelenből jövő felé mutató, történelmet csináló folyamat, amelyet az esztétikai szféra inherens történetiségének tartok⁷. Még pontosabban: legalább utalásszerűen válaszolnunk kell arra, hogyan lehet ilyen alapú irodalomtörténetet írni és arra, hogy miről szól egy ilyen irodalomtörténet, azaz egy módszertani és egy tartalmi válaszra van szükségünk.

A hermeneutikai folytonosság artikulációjának módszere

A módszertani válasz meglehetősen világos, és igazából nem is annyira újszerű: egy következetesen műinterpretációs alapú irodalomtörténetre van szükség. Műinterpretáció alatt egy meghatározott, egyedi szöveg által kontrollált egyéni megértés-esemény, rendszeres, fogalmi artikulációját értem. A megértés eseménye az interpretáció során elveszti eredeti spontán egyszerűségét és fogalmi, azaz közös értelemhez jut. A megértés-élmény és az interpretációs értelem, elképzelésem szerint, – bár ez már egy másik tanulmány témája kellene legyen – nem fordítás, azaz a két kifejezési modalitás nem lineárisan, nem okozati jelleggel párhuzamos, hanem az interpretációban az élmény fogalmi analógiájához jutunk el. Mint minden analógia, ez is plurális, egy meghatározott élményhez többféle, sőt többféle típusú fogalmi analóg kapcsolható. Sőt éppen ez a kimeríthetetlen pluralitás, játék adja az analógia életszerűségét, termékeny voltát. A fogalmi analóg létrejöttével a mű „véget ér”, „birtokunkba jut”, persze úgy, hogy egy új analógiás viszonyban újra és újra életre keljen (erről szólt az ismétlés problémája). A fogalmi analóg artikulációja az olvasás eseményében ugyanúgy rögzíti a művet, mint a megírás tette. Interpretátum és írás hasonló – objektivált – létpozíciót sejtetnek csak, míg a megírás lehetősége az írás létrejöttével lezárul, az elolvasás ismétlődését az

⁷ Természetesen nem kizárólag az esztétikai szféra tulajdona ez, hanem minden személyes eredőjű, szubjektív élettevékenység alkotója.

interpretátum létrejötte nem befolyásolja. Az írásnak ebben a rangkülönbségében teremtő fölénye mutatkozik meg.

Az interpretátum egy bizonyos értelemkonstrukciót rögzít. Ez a rögzített értelem teremt lehetőséget más interpretációs események értelmeivel való hasonlóság vagy különbözőség meghatározására (sőt ha úgy tetszik: artikulálására). Mindennek nyomán művek közötti összefüggések válnak felismerhetővé azaz folytonosság dolgoztatik ki. Ez a folytonosság az irodalom, pontosabban az irodalmi művek **ontológiai**, azaz **időt teremtő** történetisége. Az időt azért teremti és nem egyszerűen beépül a kronológiai időbe, mert lényegében a megértés aktussal, illetve erre épülve (ha szükségét érzi) az interpretációs aktussal a műveket használó ember kirakja azt az időt, ami az ő léte értelmét artikulálja.

Ez az idő azonban – és erről szól ez a tanulmány – nem homogén, hanem alapvetően kettős. E kettősség nem tűnik fel a megértési aktusban, hanem csak az interpretációban válik láthatóvá. Az interpretáció egyszerre nyűg és öröm. Azért szükséges, mert világunkban mérhetetlenül beszűkült a megértés automatizmusa, „velünk születettség”. Ez egyszerre óriási kulturális és emberi vívmány (hisz a megértés részben azért nem automatikus, mert térben és időben mérhetetlenül kitágult a megértést lehetővé tevő jelenségek mennyisége, köre, vonatkozása), másrészt jelentős veszteség (mert elveszett a közvetlen közösségek megértést biztosító, és ezzel az értelemek birodalmában biztonságot adó támasza). Ezért életpozíciónk biztonságának érdekében kellett, kell egyrészt interpretációs stratégiákat kidolgozni és másoknak átadni; régi, elavult stratégiáinkat (mint például a klasszikus irodalomtörténetet) újakkal felváltani, másrészt egyedi művek kapcsán új és új interpretációkat írni. Az interpretáció fogalmi analógja viszont már szétválasztja az élmény homogén egységét, és ha ennek megtartása érdekében redukáljuk az interpretációt egy bizonyos irányra, nem végezzük el a megértés-esemény megfelelő artikulációját, fogalmi analógunk torz, hiányos. Hangsúlyoznom kell, hogy most módszertani kérdésekről van szó, természetesen egy meghatározott mű interpretációjában a kettős időt nem kell minduntalan szétválasztani, hanem éppen ellenkezőleg összefüggéseikben, de mindkettőt tárgyalni kell. Ha azonban az interpretátumok összehasonlítását végezzük, tudnunk kell a megalapozó kettősségről, mert különben a redukció bűnét követjük el.

A műinterpretáció egyszerre tartalmazza az írhatóság és az olvashatóság folytonosságát. Egy interpretátumot egy másikkal összehasonlíthatunk egyrészt azért, hogy kidolgozzuk, hogy mi a megírásuk háttérének hasonlósága, milyen gondolkodás,

milyen élményképzési mód rokonsága köti őket össze. Másrészt történhet ez az összehasonlítás úgy is, hogy mi az a fogalmi analóg, amely az olvasó által fontosnak ítélt, összetartozóként átélt művek között élmény-rokonságot, gondolkodásmódbeli hasonlóságot megragadja. Remélem világos, hogy itt mennyire nem a szociologisztikus – historisztikus felfogásról, hanem egy hermeneutikai rekonstrukcióról van szó.

A megírás-rekonstrukció egy olyan artikuláció, olyan folyamatképzés, melynek során az interpretátum(ok)ból valaki vagy valakik szövege(i) alapján általam feltételezett értelemfejlődést dolgozok ki. Feltehetem viszont a kérdést (és persze ezt mindig minden normális olvasó fel is teszi), hogy én mit **kapok**, miért olvasom ezt, azt és amazt. Mondhatom: megfogott a mű, mert megmagyarázta életemből, élményeimből ezt és ezt. Elolvasok tehát egy előjelekből ítélve hasonlót, aztán egy harmadikat és lassan folytonosságot rakok ki önmagamban, úgy érzem, hogy a betűkkel kiegyenesedett valamilyen utam, jelek, irányok lettek, és egy cseppet tudom, hogy merre tartsak. E második folyamat **tényleges tartalmáról** nagyon keveset tudunk – ezért is kényszerülök metaforákat használni a jelenség érzékeltetésére. Pedig enélkül nincs irodalom, enélkül ember nem vesz kezébe könyvet, hacsak kötelezően nem írják elő neki.

Ha teljes és értelem-adó interpretációt akarunk, ha átfogóbb analógikus értelmet keresünk, mert a botladozó megértés támaszául szükségünk van rá, akkor e sokkal rejtettebb folytonosságot is ki kell dolgoznunk. Két általános fogalommal kezdetnének meg a két folyamat tartalmi különbségének meghatározását. A megírásban rekonstruált mű-értelem és kidolgozott folyamat-értelem valójában **emberismeret** (pontosabban **közösségteremtés**), az elolvasásban felfedezett pedig **önmegértés** (pontosabban **önteremtés**). Az önmegértés folyamatát nagyon megnehezíti, hogy értelemkonstrukcióm önmagamból származik és magamra vonatkozik, tehát olyan helyzetet takar, mintha ugyanazt ugyanazzal magyarázná, mintha – Münchhausen báró módjára – a sárból saját hajunknál fogva magunkat akarnánk kihúzni. Az önmegértés kizárólag azért lehetséges, mert van műalkotás, egy olyan szöveg, amely egyszerre belső (az én élményalapom) és mégis külső (tőlem független tárgy és főleg másnak is élményalapja).

Az önmegértés folytonosság-tartalma – a felnövés történetisége

Az írhatóság történetiségében arról van szó, hogy a megértés-aktuson keresztül rekonstruáljuk a másik történetét. „A másik” alatt egyszerre értem a szöveg mögött

sejthető szerzőt, a bemutatott vagy elrejtett környezetet, egyszerűen mindazt a szubjektíven átélhető emberi kontextust, amely az én létem (az éppen adott befogadó) szempontjából is döntő. Az írhatóság úgy rekonstruáltatott, hogy saját élményeimet egy tőlem idegen világban fedeztem fel, elcsodálkoztam rokonságunkon, és kísérletet tettem arra, hogy egységes folyamatot találjak e rokonság-élményekben, olyanokat, amelyek a jelen pillanatig, a megértés aktusáig vezetnek. Ebből a másakra „projektálásból”, másik segítségével történő magamra találásból következik az írhatóság **társadalomtörténeti jellege**. Egy értelemcentrum, egy az interpretátortól elválasztott, mégis hozzá tartozó élet-koncentrárum teremődik, egy példaszerű világ jön létre odakint. A benti káosz a kinti rendben talál magára és a benti telítettségéből értelmet nyer a kinti űr.

Az olvashatóság esetében viszont maga a mű a megértés kontextusa, ő a „kinti”, amely a megértés aktusával mintegy beépül a befogadóba. A kinti értelemből (a műből) szóhoz jut benti káosz, és az élettelen rendből újra élet születik. Az ilyen beépülések sorozata – az olvashatóság létminőségének fennállása – folyamatot teremt. Ez a folyamat nem más mint az adott befogadó identitásának, személyének kiképződése, önartikulációja, a személy teremtése, melynek során **egy világ születik odabent**. A másik történetiség, ez az új, titkos, nehezen érzékelhető folyamat a **személytörténet**. A személytörténet a belső idő megteremtődése, az a folyamat, amelyben világ, pontosabban új és új világok teremődnek a személyben, akinek léte értelme ezzel kiterjed.

Egészen egyszerűen a **felnyövés**⁸ történelméről van szó, arról a történelemről, amely éppoly fontos, mint közösségünk történelme, és amely csak azért nem látszott korábban, mert közösségi folyamatok fedték el, szervezték láthatatlan, automatikusan lefutó folyamattá. És mivel az ember életéből csak az látszik, ami problematikus, a felnyövés szerepének átélésével, még inkább felismerésével, tudatosításával századunkig kellett várni. Ma viszont saját személyünk története adottból artikulációs feladattá vált, és kényszerűen nekünk magunknak kell folytonosság után nézni. Ez az, amit az irodalomtól kapni lehet, egy olyan folytonosságot, mely artikulálja személyem történetét, mely hozzásegít, hogy létezésem új és új fázisába jussak.

A felnyövés ismétlés, ismétlem mások felnyövését és azt az utat is, mely a személyt a kollektivitás homályából kétezer éves útja során kiemelte. És éppen ezért ismétlés a befogadás, az olvashatóság alaptermészete: a másik felnyövésének, az ember felnyövésének az ismétlése azért, hogy magam artikulálni tudjam. A műalkotás tehát

8 E fogalom háttérben Ferenczi Sándor pszichoanalitikus elmélete áll, különösen *A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük* (Ferenczi, 1913.) című tanulmány.

rögzít és ezzel ismételtetővé tesz egy felnövés élményt, irányt ad, utat mutat számomra, lehetővé teszi, hogy felvállaljam, kézbe fogjam, megértsem saját sorsom analogikusan adódó szejletét.

Egészen konkrétan: egy olyan irodalomtörténetet kellene írni, aztán számtalanszor újraírni, amely arról szól, hogy a jelen pillanatbeli léthez, az olvashatóság legszélesebb élményéhez (és az ehhez az élményhez szükséges belső artikuláltságához) milyen művek és milyen mű-sorozatok vezetnek el. Nem üres erkölcsi képzés lenne ez, hanem önteremtés élményartikuláción keresztül – valószínű a legnagyobb szerűbb tevékenység annak, aki ehhez hozzájut. Még egyszerűbben: az irodalommal nem az erkölcsi elvek tanítandók, hanem a megértés képessége. Kétségtelenül nehéz ilyen irodalomtörténetet írni, hiszen ijesztően keveset tudunk saját személyünkről, személyességünk részvételéről, meghatározó részéről dolgainkban. Ki kellene fejlesztenünk egy olyan fogalmi apparátust, mely az esszé metaforái mellett alternatív módszer lehetne az irodalmi folyamat élménykomponensének, személyességének rögzítésére.

Erre egyetlen példaszzerű társadalomtudomány áll a rendelkezésünkre: a pszichoanalízis. A pszichoanalitikus terápia gyakorlata olyan módszert rejt magában, mely a személy létezésének bizonyosságát adja. A terápiaiban ismétlés történik. A betegség, a hiány kényszerétől hajtva dialógus kezdődik, melynek segítségével az élettörténet olyan rétege kerül elő, amelyről az életet leélő sohasem tudott. A dialógus egy megszokott kommunikációs rendet, egy kéznél lévő, szokásos sémát megbont, álmokkal, tünetekkel, furcsán hibás kifejezésekkel, szövegekkel foglalkozik, és különös nyelvi játékkal, szabad asszociációkkal (azaz ismétléssel) újra átélhetővé, újracselekedhetővé tesz rég elmúlt eseményeket. A múlt valóban jelenné válik, a megtörtént újra történni kezd, terapeuta és páciens visszaereszkednek a múltba, és újracsinálják a változtathatatlant. Személyünk ugyanis ilyen tudatos vagy még inkább tudattalanná vált átélés-komplexumokból áll, egykori történetünk terméke, de úgy, hogy e történet kulcselemei ma is jelen vannak életünkben, meghatározzák a velük rokon cselekedeteinket, elrontják vagy megjobbítják pillanatainkat. Bár események voltak, tehát végsősoron emberi akarat hatalmába tartozók, mégis kikerülhetetlen tárgyakként maradtak jelenünkre, ezért ezek a tünetek, félelmek, szorongások és görcsök nem választható, átalakítható cselekvés formájában, hanem kényszerű csapásként, kikerülhetetlen kődarabként léteznek bennünk. A pszichoanalitikus terápia olyan élethelyzetet teremt, amelyben ezek a lelki tárgyak újra megcselekedhetők lesznek, mód nyílik történetteremtésük felismerésére, és ezért egy másfajta történet megszerkesztésének lehetőségére.

A pszichoanalízis a személy létezésstana, vagyis ontológiai jellegű. Nemcsak úgy, hogy a személy, a lélek első fogalmi jellegű szaktudománya, hanem úgy is, hogy radikális, azaz életváltoztató életgyakorlat is. Nemcsak felismeri a belső történetet, hanem csinálja is. Nemcsak tud a személyesség időfolyamatáról, hanem teremti is az időt. Segítségével az az ember, aki bezárult életének egy pillanatába (egy trauma visszatérő emlékébe), és ezzel kizárult az időből, önmaga életfolyamata teremtésének lehetőségéből, visszatérhet az időbe, és folytathatja önmaga alakítását.

Az irodalmi mű megértés-eseménye pontosan ugyanezt teszi. Annyiban alapvetően más, hogy a terápia erősen privát jellegű, mert a műalkotás rögzítettségével szemben a terapeuta örökké változó. A megértés-eseményben a megtörtént, a kínzó vagy boldogító emlék újra történéssé, azaz valódi történelem lesz, a műalkotás összefüggéseket, relációkat teremt, egy belső folytonosság születik. Ezzel a szubjektív, még értelem nélküli lelki lehetőségek (vágyak, örömök, félelmek, szorongások) testet öltenek, értelmet, irányt nyernek.

Olyan irodalomtörténetet kellene tehát írni (és töredékesen, következtetlennül, a hagyományos rendszerbe keverve a jobb irodalomtörténészek írnak is ilyet), amely az olvashatóság artikulációját fogalmilag és inherens esztétikai-művészeti módon bontja ki. Segítségével nagyszerű eszközhöz jutnánk. Egyrészt többet tudnánk önmagunkról, másrészt többet tudnánk arról a folyamatról, amely más embert, aki a megértés képességével kevésbé van megáldva (mert még túl fiatal, vagy túl kevésbé kultúrált, vagy egyszerűen más természetű) eltérít attól, hogy korának megfelelő olvasási lehetőségekkel rendelkezzen. Egy ilyen irodalomtörténet újra radikális tudomány lenne.

A személyes mentén kétféle irodalomtörténetre tudok gondolni, technikailag mindkettő interpretációk sorozata. Az egyik a „saját irodalomtörténetem” lenne, azon művek folyamata, csoportja, rendje, amelyek számomra rendkívül fontosak. Nem annyira szubjektív e kijelentés, mint amennyire annak látszik. Az olvashatóság adott pillanatának artikulációja ugyanis modellértékűvé teszi ezt az irodalomtörténetet, amennyiben léteznek hozzám hasonló személyes pozícióban élő emberek. Ha ilyenek nincsenek, irodalomtörténetem akkor is lényeges, mert legalább a magam számára megvilágító. De vannak olyan szükségszerű életszakaszok, helyzetek, amelyek bőségesen lehetővé teszik a személyes irodalomsor paradigmatis erejét. Nemcsak társadalmi osztályom, csoportom, életterem típusú rokonságokra gondolok. Ezek is fontosak, de talán még fontosabb az az irodalomtörténet, amely az irodalomhoz való eljutás története, a megértés felnövéseinek története. Rendkívül fontos lenne egy olyan sor, folyamat

összeállítása, amely modellálná az irodalom elsajátításának logikáját az első mesétől Thomas Mann *Doktor Faustus*áig. Egy ilyen személyes irodalomtörténet tudna választ adni arra, hogy milyen az ötéves gyermek megértési stratégiája, élményvilága, hogyan kell tanítani hatévesen, mit olvasson a mese után, és mit azután, hogy lehetőleg a legtávolabbi jusson megértési képssége kifejlesztésében.

A másik személyes mentén szerveződő irodalomtörténet lenne **korom, világom kulcsélményeinek artikulációja**. Miért fontos nekem valami itt és most, és hogyan volt fontos másnak. Például valahogy fontos egy mai magyarnak a hazája. Elovashatja a *Himnusz*-t, végiggondolhatja, majd a *Szózat*-ot, aztán a *Nemzeti dal*-t és így tovább a mai napig, saját személyéig. Ezzel felfedezheti magában, hogy mikor ‚Magyarország’ kerül szóba, akkor pontosabban mi az a remény és csalódás, boldogság és szomorúság, amit e szó hallatán átél.

6) NYELVZAVAR AZ IRODALMI KOMMUNIKÁCIÓBAN

Tehát: „Lehetséges-e irodalomtörténetet írni, vagyis olyan művet, amely irodalmi és történeti is?” Valószínű igen, de rendkívül nehéz feladat. Wellek idézi Jakobson 1921-es kifejező hasonlatát: a mai irodalomtörténet olyan mint az a rendőrség, amely hogy őrizetbe vegyen egy bizonyos személyt mindenkit letartóztat, aki útjába kerül. Az irodalomtörténész is mindent begyűjt, környezetet, életrajzot, történeti előzményeket, eszméket – csak éppen a dolgok összefogó –irodalmi – lényegét nem találja. Az irodalomtörténet az irodalom történetiségének, a megtörténő irodalomnak a csapdájába került. Az irodalom emberi használatának mélyén megformálódott egy új tendencia és ennek magyarázatára már alkalmatlan a régen oly hatalmas tudomány. Megújulásához az idejétmúlt leíró – dokumentáló pozitívista szaktudományból egyfajta kritikai megértés-tudománnyá kell válnia. Radikalizálódnia, azaz hermeneutizálódnia kell, mert a megértés eseménye minden rendszeres és hatékony irodalommal foglalkozás kulcsa lett. Az irodalomtörténet feladata ezért nem az irodalmi objektumok történeti és poétikai vonalzóval való kimérése, hanem valamiféle szuperinterpretátori szerep, olyan folyamatok megmutatása, megértése, amelyek létrehoznak az adott kollektívában egy a spontán megértés szintjénél magasabb hermeneutikai tudatosságot, megértési készséget. Természetesen számtalan kiváló irodalomtörténeti munka születik ma is – ezek sok

ponton tudattalanul is eleget tesznek egy megértés-orientált pozíció kidolgozása követelményének.

Az olvashatóság és írhatóság úgy is felfogható mint a megértés két nyelve, amelyben a lélekbeszéd értelmet nyer, és mi velük otthon érezzük magunkat. Ma csak úgy tud mű és befogadó kielégítő dialógust folytatni, ha a kettős történetiség elve mentén külön-külön szerveződik. A klasszikus irodalomtörténet azonban nem tud a felnövés történetéről, és ezért helyzete nyelvzavar-ként is felfogható. A megértés teljességének szava csak egy merev, lélektelen nyelvet ad, és ezzel nemcsak ő maga, hanem az irodalom is érdektelenné – a segítségre szoruló számára érthetlenné – válik. Csak a filozofnak lesz érdekes, akit boldoggá tesznek a csiszolt, csillogó technikák, a rendszerezett levezetések, a tudós kapcsolások. A tudós pontosság persze egyáltalán nem hátrány. A baj ott kezdődik, hogy a filozof hivatalból, kényszerből és lelkesedésből a megértés gazdája kellene legyen, és csak ennek a birtoknak tulajdonában szabadna fogalmakhoz, rendszerhez nyúlnia. Ő viszont megfordítja mindezt, terminológiája, technikája uralomra jut a művek felett.

A megértési folyamat ellentmondásosságát ráadásul mint mintát a szakma – intézményesült pozíciója következtében – a közösségre is ráerőlteti. Az emberek természetesen nemigen foglalkoznak irodalomtörténettel. Egy bizonyos intézményben – az iskolában – viszont rájuk kényszerítik, mégpedig olyan életkorban, amikor még képtelenek saját természetes megértési képességükkel védekezni ellene. Az iskola tartja magát az irodalom etikai felfogásához, a nagy művek terrorjához, egy elidegenült műveltséghez. Számára a mű, a szerző tény, példa és visszatükrözés. Nem csoda hát, hogy az iskolás önmaga, vágyai igazolását, szorongásai elhárítását valami másban, irodalmon kívüli szövegben keresi. De mert teljesen egyedül maradt az értékek, eszmék és érzelmek káoszában, és a tények helyett semmiféle megértési segítséget, átélési stratégiát sem talál, hát a kommerszhez, a színvonalatlanhoz, az önmagát ingyen kínálóhoz fordul. Az irodalomtörténet nyelvzavara így közvetve oka az iskolás tanácstalan hallgatásának, annak az érdektelen reakció nélküliségnek, amelynek nyomán sem közössége, sem saját léte értelméhez sem tud közelebb jutni. Az irodalomtörténet és megértés kapcsolata innen nézve messze jelentősebb kérdés bármilyen fontos tudományos problémánál – az irodalom életlehetőségét érinti modern korunkban.

IRODALOM

- Amacher, R. E. – Lange, V. (eds.) (1979): *New Perspectives in German Literary Criticism*. Princeton: Princeton University Press.
- Barthes, R. (1960): *On Racine*. New York: Hill and Wang, 1964.
- Bürger, P. (1985): *On Literary History*. POETICS, (14) 3–4. 199–208.
- Cohen, R. (ed.) (1974): *New Directions in Literary History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ferenczi S. (1913): *A valóságérzék fejlődésfokai*. GYÓGYÁSZAT, no. 46.
- Foucault, M. (1966): *The Order of the Things*. London: Tavistock, 1980.
- Foucault, M. (1969a): *The Archeology of Knowledge*. London: Tavistock, 1972.
- Gadamer, H. G. (1960): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat, 1979.
- Galan, F. W. (1984): *Historic Structures: The Prague School Project*. Austin: University of Texas Press.
- Glatz F. (1977): *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Goldmann, L. (1964): *Towards a Sociology of the Novel*. London: Tavistock, 1975.
- Heidegger, M. (1927): *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Jauss, H. R. (1970): *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. HELIKON, 1980. (26) 1–2. 8–39.
- Kierkegaard, S. (1843): *Repetition*. Princeton: Princeton University Press, 1983.
- Koselleck, R. (1972): *Ábrázolás, struktúra, esemény*. In: Glatz, 1977. 173–185.
- Lukács Gy. (1910): *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez*. In: Lukács, 1975. 385–421.
- Lukács Gy. (1914): *Heidelbergi esztétika és művészetfilozófia*. Budapest: Magvető, 1975.
- Lukács Gy. (1947): *A történelmi regény*. Budapest: Hungária.
- Lukács Gy. (1975): *Ifjúkori művek*. Budapest: Magvető.
- Müller, H. – Wegmann, N. (1985): *Tools for a Genealogical Literary Historiography*. POETICS, (14) 3–4. 229–241.
- Nietzsche, F. (1873): *Korszerűtlen elmélkedések*. Budapest:
- Ort, C. M. (1985): *Problems of Interdisciplinary Theory–Formation in the Social History of Literature*. POETICS, (14) 3–4. 321–344.
- Reed, W. R. (1985): *Commentary*. NEW LITERARY HISTORY, (16)3. 671–680.

- Ricoeur, P. (1983): *Time and Narrative, vol. 1. és 2.* Chicago: University of Chicago Press.
- Simmel, G. (1980): *Interpretation in Social Sciences.* Manchester: Manchester University Press.
- Taine, H. (1881): *Az angol irodalom története.* Budapest: Az MTA Könyvkiadó-hivatala.
- Thienemann, T. (1931): *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Pécs: Danubius.
- Wellek, R. (1941): *The Rise of English Literary History.* New York: McGraw-Hill.
- Wellek, R. (1963b): *Concepts of Criticism.* New Haven: Yale University Press.
- Wellek, R. (1963b): *Literary Theory, Criticism and History.* In: Wellek, R. (1963b) 1–20.
- Wellek, R. (1979): *The Fall of Literary History.* In: Amacher, R. E. – Lange, V. (1979) 418–431.
- Wellek, R. – Warren, A. (1942): *Az irodalom elmélete.* Budapest: Gondolat, 1972.
- Wright, E. von (1974): *Explanation and Understanding.* Chicago: University of Chicago Press.